

ΑΠΟΦΑΣΗ ΔΕΕ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΟΥΛΙΟΥ 2021 ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-848/19 P – Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εδώ σχολιαζόμενη απόφαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής το «ΔΕΕ» ή το «Δικαστήριο») εκδίδεται στο πλαίσιο αναιρετικής διαδικασίας κατόπιν άσκησης αίτησης αναίρεσης εκ μέρους της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Συγκεκριμένα, η τελευταία αιτήθηκε την αναίρεση απόφασης του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής το «ΓεΔΕΕ»), διά της οποίας το ΓεΔΕΕ, κατ' εφαρμογή της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης, είχε δεχτεί προσφυγή της Δημοκρατίας της Πολωνίας για την ακύρωση απόφασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής περί αναθεώρησης των όρων εξαίρεσης του αγωγού μεταφοράς φυσικού αερίου OPAL¹ από τους κανόνες σχετικά με την πρόσβαση των τρίτων και από την τιμολογιακή ρύθμιση.

Το ΔΕΕ απέρριψε την αίτηση αναίρεσης, αποφαινόμενο, επί της ουσίας, ότι η νομιμότητα κάθε πράξης των οργάνων της ΕΕ που εμπίπτει στην πολιτική της ΕΕ στον τομέα της ενέργειας πρέπει να εκτιμάται υπό το πρίσμα της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης. Πρόκειται για μία κρίση μείζονος σημασίας, καθώς είναι η πρώτη φορά που το ΔΕΕ τοποθετείται με σαφήνεια σε σχέση με την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, το περιεχόμενο, το πεδίο εφαρμογής και, ιδίως, τη νομική υφή και δεσμευτικότητά της. Το παρόν σχόλιο, αφού παρουσιάζει εν συντομία το ιστορικό της επίμαχης υπόθεσης (υπό I) και προβαίνει σε ευσύνοπτη αναφορά του νομικού περιβάλλοντος στο οποίο αυτή εντάσσεται (υπό II), στόχο έχει να αναδείξει και να αξιολογήσει τους βασικούς άξονες της απόφασης του ΔΕΕ (υπό III).

II. ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Η γραμμή σύνδεσης του αγωγού φυσικού αερίου της Βαλτικής Θάλασσας, ήτοι ο αγωγός φυσικού αερίου OPAL, είναι το χερσαίο τμήμα, στα δυτικά, του αγωγού φυσικού αερίου Nord Stream 1², ο

¹ Ostseepipeline-Anbindungsleitung (OPAL). Σημειώνεται ότι ο αγωγός αυτός αποτελεί το χερσαίο τμήμα, στα δυτικά, του αγωγού φυσικού αερίου Nord Stream 1 μεταξύ Γερμανίας και Τσεχίας.

² Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τον αγωγό Nord Stream (1

**Μαγδαληνή-Χριστίνα
Βλάχου-Βλαχοπούλου**

Δικηγόρος, ΜΔΕ

στο Δημόσιο Δίκαιο, Υπ. ΔΝ
στη Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

οποίος μεταφέρει στην Ευρώπη το φυσικό αέριο που προέρχεται από τη Ρωσία παρακάμπτοντας τις «παραδοσιακές» χώρες διέλευσης, όπως η Ουκρανία, η Πολωνία και η Σλοβακία³. Το 2009, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε, υπό όρους, την απόφαση της Bundesnetzagentur (BNetzA)⁴ περί εξαίρεσης του αγωγού φυσικού αερίου OPAL από τους ενωσιακούς κανόνες αναφορικά με την πρόσβαση των τρίτων στα δίκτυα των αγωγών φυσικού αερίου και με την τιμολογιακή ρύθμιση. Καθώς, όμως, η Gazprom, επιχείρηση δεσπόζουσα στην αγορά προμήθειας φυσικού αερίου, ουδέποτε συμμορφώθηκε με έναν από τους όρους που επέβαλε η Επιτροπή, μπόρεσε να εκμεταλλευτεί μόνον το 50% της δυναμικότητας του αγωγού φυσικού αερίου OPAL, από το 2011 που ο αγωγός τέθηκε σε λειτουργία.

Το 2016, μετά από αίτημα που υπέβαλαν διάφορες εταιρείες του ομίλου Gazprom, η BNetzA γνωστοποίησε στην Επιτροπή την πρόθεσή της να τροποποιήσει ορισμένες διατάξεις της χορηγηθείσας το 2009 εξαίρεσης. Η Επιτροπή, όντως, εξέδωσε απόφαση για την τροποποίηση των όρων της εξαίρεσης, επιτρέποντας πλέον στην Gazprom να χρησιμοποιεί σχεδόν το σύνολο της δυναμικότητας του αγωγού OPAL. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των ροών φυσικού αερίου μέσω των αγωγών Yamal και Braterstwo, οι οποίοι διοχετεύουν ρωσικό αέριο στην ΕΕ μέσω (και) της Πολωνίας.

Ως εκ τούτου, η Πολωνία, εκτιμώντας ότι η τροποποιητική απόφαση της Επιτροπής απειλούσε την ασφάλεια εφοδιασμού της με φυσικό αέριο λόγω της μεταφοράς πλέον προς την οδό διαμετακόμισης Nord Stream 1/OPAL μέρους του όγκου του φυσικού αερίου που προηγουμένως μεταφερόταν από τα κράτη της περιοχής της Κεντρικής Ευρώπης, μεταξύ των οποίων και η ίδια, μέσω των ανταγωνιστικών προς τον αγωγό OPAL αγωγών φυσικού αερίου άσκησε ενώπιον του ΓεΔΕΕ προσφυγή ακύρωσης κατά της ως άνω απόφασης. Βασικός ισχυρισμός της ήταν ότι η Επιτροπή παρέλειψε να εξετάσει το ζήτημα των μεσοπρόθεσμων συνεπειών που θα είχε, κυρίως όσον αφορά την πολιτική της Δημοκρατίας της Πολωνίας στον τομέα της ενέργειας, η μεταφορά προς την οδό διαμετακόμισης Nord Stream 1/OPAL μέρους του όγκου του φυσικού αερίου που προηγουμένως μεταφερόταν από τους αγωγούς φυσικού αερίου Yamal και Braterstwo, και να σταθμίσει τις συνέπειες αυτές με την αύξηση της ασφάλειας εφοδιασμού στο επίπεδο της ΕΕ.

Στο ως άνω πλαίσιο, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η επίδικη απόφαση εκδόθηκε κατά παραβίαση της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης, όπως αυτή διατυπώνεται στο άρθρο 194, παράγραφος 1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ). Όσον αφορά το περιεχόμενο της εν λόγω αρχής, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε⁵ ότι η αρχή αυτή συνεπάγεται γενική υποχρέωση της ΕΕ και των κρατών μελών να λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντα όλων των ενδεχομένως εμπλεκόμενων φορέων, με αποτέλεσμα η ΕΕ και τα κράτη μέλη να πρέπει να προσπαθούν, στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων που αντλούν από την πολιτική της ΕΕ στον τομέα της ενέργειας, να αποφεύγουν τη λήψη μέτρων ικανών να θίξουν τα συμφέροντα αυτά, όσον αφορά την ασφάλεια

και 2), βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *Ανεξάρτητα Συστήματα Φυσικού Αερίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σελ. 31, ιδίως υποσ. 63 και τις εκεί παρατιθέμενες περαιτέρω παραπομπές.

³ Βλ. Γ. Κανέλλο, Δικαστήριο ΕΕ: Η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης πρέπει να χρησιμοποιείται για τον έλεγχο νομιμότητας πράξεων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ σε ζητήματα στον τομέα της ενέργειας (ανάρτηση 20.07.2021), [link](#), τελευταία πρόσβαση 21.02.2022.

⁴ Πρόκειται για τη γερμανική ομοσπονδιακή υπηρεσία δικτύων, η οποία εκτελεί χρέη ρυθμιστικής αρχής (και) στον τομέα της ενέργειας και, ειδικώς, του φυσικού αερίου. Βλ., συναφώς, [link](#), τελευταία πρόσβαση 21.02.2022.

⁵ Βλ. σκ. 72 και 72 της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης του ΓεΔΕΕ της 10ης Σεπτεμβρίου 2019 στην υπόθεση T-883/16. Για την απόφαση αυτή, βλ. Π. Αργαλιά, *Το Δίκαιο της Ενέργειας μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Σάκουλας, 2022, σελ. 141 επ.· Αικ. Ηλιάδου, *Δίκαιο της Ενέργειας. Σύγχρονες προκλήσεις και ρόλος του Κράτους*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 257 επ.· Αστ. Πλιάκο, *Η γενική αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΕυρΔ 2019, σελ. 429 επ. (435 επ.), καθώς και Θ. Γαλάνη, *Η ενεργειακή αλληλεγγύη στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Επιλεγμένες πτυχές*, [link](#), τελευταία πρόσβαση 26.02.2022.

λεια εφοδιασμού, την οικονομική και πολιτική βιωσιμότητά της και τη διαφοροποίηση των πηγών εφοδιασμού· τούτο δε προκειμένου να αποδεχθούν την αλληλεξάρτηση και την εν τοις πράγμασι αλληλεγγύη τους⁶.

Κατά την εκτίμηση του ζητήματος, αν η επίδικη απόφαση παραβίαζε την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, το ΓεΔΕΕ θεώρησε⁷ ότι η απόφαση αυτή προσέκρουε στην ως άνω αρχή, στο μέτρο που, πρώτον, η Επιτροπή δεν εξέτασε τις επιπτώσεις της τροποποίησης του συστήματος εκμετάλλευσης του αγωγού φυσικού αερίου OPAL στην ασφάλεια εφοδιασμού της Πολωνίας και, δεύτερον, δεν προκύπτει ότι το εν λόγω θεσμικό όργανο εξέτασε το ζήτημα των μεσοπρόθεσμων συνεπειών, κυρίως σε σχέση με την πολιτική της Δημοκρατίας της Πολωνίας στον τομέα της ενέργειας, της μεταφοράς προς την οδό διαμετακόμισης Nord Stream 1/OPAL μέρους του όγκου του φυσικού αερίου που προηγουμένως μεταφερόταν από τους αγωγούς φυσικού αερίου Yamal και Braterstwo, ούτε στάθμισε τις συνέπειες αυτές με την αύξηση της ασφάλειας εφοδιασμού στο επίπεδο της ΕΕ, την οποία η ίδια διαπίστωσε⁸.

Επί αίτησης αναίρεσης ασκηθείσας εκ μέρους της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας κατά της προαναφερθείσας απόφασης του ΓεΔΕΕ εκδίδεται η εδώ σχολιαζόμενη απόφαση.

III. ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΕΞΑΙΡΕΣΗΣ

Η σχολιαζόμενη απόφαση του ΔΕΕ εφάπτεται του πυρήνα του ενωσιακού δικαίου της ενέργειας και συγκεκριμένα αφορά τον τομέα του φυσικού αερίου, ο οποίος, συνεπεία της προϊούσας απελευθέρωσής του, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι διαλαμβάνει αφενός δραστηριότητες μονοπωλιακού χαρακτήρα, ερειδόμενες σε υποδομές που αποτελούν φυσικά μονοπώλια, και αφετέρου δραστηριότητες πλήρως ανοιχτές στον ελεύθερο ανταγωνισμό. Απότοκα αυτής της διχοτόμησης⁹ της ενωσιακής αγοράς φυσικού αερίου είναι ορισμένοι βασικοί κανόνες, οι οποίοι διέπουν την οργάνωσή της και καθιστούν ομαλή τη συνύπαρξη των φορέων που δραστηριοποιούνται στην κάθε επιμέρους κατηγορία ενεργειακών δραστηριοτήτων (ανταγωνιστικές και μη), συνύπαρξη η οποία κατέστη αναγκαία μετά τη σταδιακή απελευθέρωση της σχετικής αγοράς σε επίπεδο ΕΕ. Η τήρηση, μάλιστα, των εν λόγω υποχρεώσεων είναι αναγκαίο σύστοιχο της περαιτέρω ολοκλήρωσης της ενωσιακής ενεργειακής αγοράς¹⁰. Τα δε συστήματα μεταφοράς φυσικού αερίου, όπως ο αγωγός OPAL, κατά το μέτρο που αποτελούν υποδομές φυσικού αερίου διέπονται από τους κανόνες αυτούς.

Τέτοιοι κανόνες είναι, μεταξύ άλλων, ο διαχωρισμός των καθετοποιημένων επιχειρήσεων φυσικού αερίου (unbundling)¹¹, η υποχρέωση παροχής πρόσβασης σε τρίτους (Third-Party Access ή ΤΡΑ)¹², η ειδική τιμολογιακή πολιτική για τις μη ανταγωνιστικές δραστηριότητες¹³ και η επιβολή υποχρεώσεων παροχής Υπηρεσιών Κοινής Ωφέλειας (ΥΚΩ)¹⁴.

⁶ Βλ. και σκ. 20 της εδώ σχολιαζόμενης απόφασης του ΔΕΕ.

⁷ Βλ. σκ. 81 και 82 της αναιρεσιβαλλομένης απόφασης.

⁸ Βλ. και σκ. 21 της εδώ σχολιαζόμενης απόφασης του ΔΕΕ.

⁹ Βλ. Αικ. Ηλιάδου, *Η διείδυση του δημοσίου δικαίου στη ρύθμιση αγορών δικτύου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 11 επ. και 23 επ. Βλ., επίσης, Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 171 επ.

¹⁰ Βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 299.

¹¹ Βλ., διεξοδικά, Θ. Πανάγο, *Ο διαχωρισμός των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της ενέργειας*, Σάκκουλας, 2011, καθώς και Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 185 επ.

¹² Βλ. Κ. Talus, *Introduction to EU Energy Law*, Oxford University Press, 2016, σελ. 19 επ., καθώς και Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 247 επ.

¹³ Βλ. Θ. Πανάγο, *Το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς ενέργειας. Η οργάνωση και η λειτουργία της απελευθερωμένης αγοράς ενέργειας στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, 2012, σελ. 150 επ. και 218 επ., καθώς και Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 266 επ.

¹⁴ Βλ. Αικ. Ηλιάδου, *Εξυπηρέτηση κοινής ωφέλειας σε απελευθερωμένες αγορές δικτύου*, *Ενέργεια & Δίκαιο* 13-

Μολαταύτα, ο ενωσιακός νομοθέτης θεώρησε ότι η απαρέγκλιτη τήρηση του συνόλου των ως άνω υποχρεώσεων μπορεί να θέσει εμπόδια στην ανάπτυξη νέων υποδομών φυσικού αερίου. Για το λόγο αυτό, έχει προβλέψει τη δυνατότητα χορήγησης εξαιρέσεων (exemption) σε (νέες) υποδομές φυσικού αερίου από μέρος των βασικών αρχών που διέπουν την οργάνωση των υποδομών φυσικού αερίου¹⁵. Η εξαίρεση αφορά τις νέες υποδομές μεταφοράς, αποθήκευσης φυσικού αερίου και υδροποιημένου φυσικού αερίου (LNG) και χορηγείται μετά την υποβολή σχετικού αιτήματος εκ μέρους του ενδιαφερόμενου να αναπτύξει νέα υποδομή φυσικού αερίου φορέα¹⁶, εφόσον πληρούνται σωρευτικά οι όροι που θέτει το άρθρο 36 παράγραφος 1 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ, όπως ισχύει¹⁷.

Η εξαίρεση μπορεί να χορηγηθεί, για καθορισμένο χρονικό διάστημα, σε σχέση με τις υποχρεώσεις ιδιοκτησιακού διαχωρισμού¹⁸, παροχής πρόσβασης τρίτων¹⁹, παροχής πρόσβασης σε άναπτη δίκτυα αγωγών²⁰ και τις υποχρεώσεις καθορισμού ή έγκρισης της τιμολόγησης των δραστηριοτήτων που συνδέονται με τις νέες υποδομές²¹. Για την εξασφάλιση της εξαίρεσης προβλέπεται η τήρηση μιας πολυσχιδούς διαδικασίας, η οποία εμπλέκει την οικεία εθνική ρυθμιστική αρχή²², τον Οργανισμό για τη Συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER) και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Τα κριτήρια που πρέπει να τηρούνται για τη χορήγηση της εξαίρεσης είναι τα ακόλουθα²³: α) η επένδυση πρέπει να ενισχύει αφενός τον ανταγωνισμό για την προμήθεια αερίου και αφετέρου την ασφάλεια του εφοδιασμού, β) το ύψος του επενδυτικού κινδύνου πρέπει να είναι τέτοιο ώστε η επένδυση να μην πραγματοποιηθεί εάν δεν χορηγηθεί απαλλαγή, γ) η υποδομή πρέπει να ανήκει σε φυσικό ή νομικό πρόσωπο διακριτό, τουλάχιστον από την άποψη της νομικής του προσωπικότητας, από τους διαχειριστές συστημάτων στα συστήματα των οποίων θα κατασκευασθεί η εν λόγω υποδομή, δ) τέλη πρέπει να επιβάλλονται στους χρήστες της εν λόγω υποδομής και ε) η εξαίρεση δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του ανταγωνισμού στις σχετικές αγορές, οι οποίες είναι πιθανόν να επηρεαστούν από την επένδυση, της αποτελεσματικής λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς φυσικού αερίου, της αποδοτικής λειτουργίας των διεπόμενων από ρυθμιστικές διατάξεις οικείων συστημάτων ή της ασφάλειας εφοδιασμού με φυσικό αέριο εντός της ΕΕ²⁴.

14/2010, σελ. 57 επ., καθώς και Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, ό.π., σελ. 270 επ.

¹⁵ Βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, ό.π., σελ. 299 επ.

¹⁶ Βλ. άρθρ. 36 παρ. 1 εδάφ. (α) της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ, όπως ισχύει.

¹⁷ Όπως η Οδηγία 2009/73/ΕΚ ισχύει μετά την τροποποίησή της διά του Κανονισμού (ΕΕ) 2018/1999 και της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/692.

¹⁸ Άρθρ. 9 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ.

¹⁹ Άρθρ. 32-33 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ.

²⁰ Άρθρ. 34 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ.

²¹ Άρθρ. 41 παρ. 6, 8 και 10 της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ.

²² Η ρυθμιστικές αρχές πλειόνων κρατών μελών, σε περίπτωση που η νέα υποδομή έχει διασυνοριακό χαρακτήρα.

²³ Βλ. απόφαση του ΔΕΕ (πέμπτο τμήμα) της 4ης Δεκεμβρίου 2019, C-342/18 P - Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo κατά Επιτροπής, απόφαση του ΔΕΕ (πέμπτο τμήμα) της 4ης Δεκεμβρίου 2019, C-117/18 P - PGNiG Supply & Trading κατά Επιτροπής, καθώς και απόφαση του ΓεΔΕΕ (δεύτερο τμήμα) της 18ης Νοεμβρίου 2020, T-735/18 (εκκρεμεί αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ, C-46/21 P) - Aquind Ltd κατά Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER).

²⁴ Στην αρχική της μορφή, η Οδηγία 2009/73/ΕΚ προέβλεπε ως όρο (ε) της παρ. 1 του άρθρ. 36 για τη χορήγηση της εξαίρεσης ότι «η χορήγηση απαλλαγής δεν πρέπει να αποβαίνει σε βάρος του ανταγωνισμού ή της αποτελεσματικής λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς φυσικού αερίου, ή της αποτελεσματικής λειτουργίας του διεπόμενου από ρυθμιστικές διατάξεις συστήματος με το οποίο συνδέεται η υποδομή». Διά της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/692 η προϋπόθεση (ε) έλαβε τη σημερινή της διατύπωση, ώστε να δίνεται ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη διασφάλισης της ασφάλειας εφοδιασμού εντός της ΕΕ.

Στο ως άνω πλαίσιο εξεδόθησαν δύο αποφάσεις της Επιτροπής, μία το 2009 για την το πρώτον χορήγηση εξαιρέσης από την υποχρέωση παροχής πρόσβασης τρίτων και την ειδική τιμολογιακή πολιτική εν σχέσει με τον αγωγό OPAL, και μία το 2016, η οποία και προσεβλήθη από την Πολωνία ενώπιον του ΓεΔΕΕ αναφορικά με την τροποποίηση (επί το ελαστικότερον) των όρων της ήδη χορηγηθείσας εξαιρέσης.

IV. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

1. Προλεγόμενα

Το ΔΕΕ, με την εδώ σχολιαζόμενη απόφασή του, «επικύρωσε» την απόφαση του ΓεΔΕΕ περί ακύρωσης της απόφασης εξαιρέσης του αγωγού OPAL και συντάχθηκε, σε γενικές γραμμές, και με τις σχετικές προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα ΔΕΕ Manuel Campos Sánchez-Bordona²⁵, θέτοντας στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας του την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης.

Η αρχή αυτή αποτυπώνεται στο άρθρο 194 ΣΛΕΕ, το οποίο εισήχθη στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας την 1η Δεκεμβρίου 2009, οπότε και αναγνωρίστηκε με πανηγυρικό πλέον τρόπο η σημασία της ευρωπαϊκής ενεργειακής πολιτικής. Η εισαγωγή ειδικού κεφαλαίου, υπό τον τίτλο XXI, για την ενέργεια στις ιδρυτικές Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει ειδική σημασία αφενός σε πολιτικό επίπεδο, καθότι σηματοδότησε τη μετάβαση σε μια ενιαία ενεργειακή πολιτική, και αφετέρου σε νομικό επίπεδο, αφού θεσπίστηκε για πρώτη φορά συγκεκριμένη και αυτοτελής νομική βάση για την ανάληψη δράσεων από την ΕΕ στο πεδίο αυτό, οι οποίες δεν στηρίζονται πλέον σε αόριστες εξουσιοδοτικές διατάξεις Συνθηκών αλλά στη ρητή αρμοδιότητα της ΕΕ, επιτρέποντας την περαιτέρω αποσαφήνιση της δράσης της στον τομέα της ενέργειας²⁶.

Με το άρθρο 194 ΣΛΕΕ, καθορίστηκε με συνεκτικό πλέον τρόπο το γενικό πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να κινείται η ενεργειακή πολιτική, οι συγκεκριμένοι στόχοι που επιδιώκει, καθώς και ο τρόπος λήψης των αποφάσεων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ιδιαίτερη σημασία έχει, επίσης, η συμπερίληψη του τομέα της ενέργειας στις συντρέχουσες αρμοδιότητες της ΕΕ, δεδομένου ιδίως ότι η μη σαφής διάκριση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ και η συνεπαγόμενη μη οριοθέτηση αυτών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο είχαν δημιουργήσει προβλήματα στο παρελθόν, οδηγώντας σε έλλειψη συντονισμού και σε αδράνεια²⁷.

Στην παράγραφο 1 του άρθρου 194 ΣΛΕΕ ορίζεται, μεταξύ άλλων, ότι η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα της ενέργειας «υλοποιείται σε πνεύμα αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών». Το νομικό ζήτημα που κλήθηκε να τάξει, εν προκειμένω, το ΔΕΕ, υπό το πρίσμα και των σχετικών αιτιάσεων της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ήταν το ακριβές περιεχό-

²⁵ Βλ. Γ. Κανέλλο, Αγωγός φυσικού αερίου Nord Stream 1 και αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης στην ΕΕ: Ενδιαφέρουσα υπόθεση ενώπιον του Δικαστηρίου ΕΕ (ανάρτηση 22.03.2021), [link](#) τελευταία πρόσβαση 21.02.2022, καθώς και τον ίδιο, Δικαστήριο ΕΕ: Η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης πρέπει να χρησιμοποιείται για τον έλεγχο νομιμότητας πράξεων των θεσμικών οργάνων της ΕΕ σε ζητήματα στον τομέα της ενέργειας, ό.π.

²⁶ Βλ. Κ. Ηλιόπουλο, *Ζητήματα Ευρωπαϊκού Δικαίου Ενέργειας*, Αντ. Ν. Σάκουλας, 2014, σελ. 15-21, σχετικά με τη διάκριση πέντε φάσεων στην άσκηση της ενεργειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης: 1) ιδρυτική φάση 1952-1958, 2) φάση κοινής πολιτικής από το 1964 και έπειτα, 3) φάση αντίδρασης Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην πετρελαϊκή κρίση 1973/1979, 4) φάση της δημιουργίας πραγματικής εσωτερικής αγοράς ενέργειας και 5) φάση της Συνθήκης της Λισαβόνας.

²⁷ Ν. Φαραντούρης, «Από το Παρίσι στη Λισαβόνα μέσω Ρώμης: Η εξέλιξη της αρμοδιότητας της ΕΚ/ΕΕ στον τομέα της ενέργειας», σε: Ν. Φαραντούρη (επιμ.), *Ενέργεια. Δίκαιο, Οικονομία & Πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 7 επ.

μενο και η φύση της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης. Με άλλες λέξεις, εξετάστηκε αφενός εάν η πρόβλεψή της στην ως άνω διάταξη έχει απλώς διακηρυκτικό χαρακτήρα ή εάν, αντιθέτως, επέχει θέση νομικά δεσμευτικής αρχής του δικαίου της ΕΕ, και αφετέρου το *ratione temporis* πεδίο εφαρμογής της, εάν δηλαδή είναι μηχανισμός που τίθεται σε εφαρμογή σε περιπτώσεις ενεργειακών κρίσεων ή συνιστά αρχή γενικής εφαρμογής βάσει της οποίας η σχέση αλληλεγγύης μπορεί να εξασφαλίσει τον εφοδιασμό μεταξύ των κρατών μελών²⁸ όχι μόνο σε περιόδους έκτακτης ανάγκης αλλά και προληπτικά.

2. Η νομική υφή της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης: Διακήρυξη συμβολικής αξίας ή δεσμευτική αρχή του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου;

Κατά την άποψη που υποστήριξε η αναιρεσείουσα, η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 194, παράγραφος 1 ΣΛΕΕ, δεν έχει δεσμευτικό αποτέλεσμα, υπό την έννοια ότι δεν συνεπάγεται δικαιώματα και υποχρεώσεις για την ΕΕ και τα κράτη μέλη. Κατά την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, πρόκειται για αφηρημένη έννοια, αμιγώς πολιτική, και όχι για νομικό κριτήριο βάσει του οποίου θα μπορούσε να εκτιμηθεί το κύρος πράξης θεσμικού οργάνου της ΕΕ. Η αρχή αυτή δεσμεύει το πολύ τον νομοθέτη της ΕΕ και θα μπορούσε να καταστεί νομικό κριτήριο το οποίο πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή από τα εκτελεστικά όργανα μόνον αν συγκεκριμενοποιηθεί στο παράγωγο δίκαιο. Τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι σκοπός του πρωτογενούς δικαίου δεν είναι να καθορίσει νομικά κριτήρια τα οποία θα μπορούσαν να προβληθούν ενώπιον δικαστηρίου, αλλά να ορίσει πολιτικά το γενικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται η ΕΕ, καθώς και τους σκοπούς της, τους οποίους επιδιώκουν και συγκεκριμενοποιούν οι Κανονισμοί και οι Οδηγίες.

Το ΔΕΕ απέρριψε τους ως άνω ισχυρισμούς, αποκρυσταλλώνοντας τη φύση και το περιεχόμενο της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης. Πιο αναλυτικά, το Δικαστήριο συνέδεσε την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης από τη μία πλευρά με τη θεμελιώδη για το ενωσιακό οικοδόμημα αρχή της αλληλεγγύης, της οποίας έκρινε ότι αποτελεί ειδικότερη έκφανση στον τομέα της ενέργειας, και από την άλλη πλευρά με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 3 παράγραφος 4 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) και δυνάμει της οποίας η ΕΕ και τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τα εκ των Συνθηκών καθήκοντα βάσει αμοιβαίου σεβασμού και αμοιβαίας συνεργασίας. Ως εκ τούτου, η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης αποτελεί, και αυτή, αρχή του πρωτογενούς δικαίου της ΕΕ.

Ως τέτοια διαπνέει όλους τους σκοπούς της πολιτικής της ΕΕ στον τομέα της ενέργειας, συνδέοντάς τους και εξασφαλίζοντας τη συνοχή τους. Αντίστοιχα, η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης παράγει δεσμευτικά αποτελέσματα τόσο για τα κράτη μέλη όσο και για όλα τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της Επιτροπής, με αποτέλεσμα οι πράξεις που τα τελευταία εκδίδουν στο πλαίσιο της ενεργειακής πολιτικής της ΕΕ να πρέπει να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης και βάσει της αρχής αυτής πρέπει να εκτιμάται η νομιμότητά τους.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η Επιτροπή, κατά την εκτίμηση του αιτήματος τροποποίησης της χορηγηθείσας εξαίρεσης, όφειλε κατά ρητή επιταγή του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου να έχει προβεί σε στάθμιση των εμπλεκόμενων συμφερόντων υπό το πρίσμα της αρχής αυτής, λαμβάνοντας υπόψη τα συμφέροντα τόσο των κρατών μελών όσο και του συνόλου της ΕΕ,

²⁸ Βλ. Μ. Κοντογιώργη, *Ενεργειακές αγορές και αμοιβαιότητα στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, *Ενέργεια & Δίκαιο* 8/2007, σελ. 56 επ.

προκειμένου να εξακριβώσει εάν υφίσταται κίνδυνος για τον εφοδιασμό με αέριο στις αγορές των κρατών μελών. Μην πράττοντάς το, παραβίασε τη θεμελιώδη ενωσιακή αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, όπως βασιμώς ισχυρίστηκε πρωτοδίκως η Πολωνία.

3. Το *ratione temporis* πεδίο εφαρμογής της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης: Μηχανισμός έκτακτης ανάγκης (*ultima ratio*) ή θεμελιώδης αρχή γενικής εφαρμογής;

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αμφισβήτησε το *ratione temporis* πεδίο εφαρμογής της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης, προβαίνοντας σε ιδιαίτερα συσταλτική ερμηνεία αυτής. Ειδικότερα, κατά την αναιρεσείουσα, η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης αποτελεί μηχανισμό έκτακτης ανάγκης, ο οποίος πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και συνεπάγεται, σε τέτοιες περιπτώσεις, την άνευ όρων υποχρέωση αρωγής, η οποία αποσκοπεί σε «άνευ όρων πίστη». Η συνεκτίμηση της αρχής αυτής πέραν των εξαιρετικών περιπτώσεων θα είχε ως συνέπεια να παρεμποδίζεται ή να καθίσταται αδύνατη η λήψη απόφασης εντός της ΕΕ, δεδομένου ότι οι διαφορετικές απόψεις και οι διαφορετικοί σκοποί σπανίως θα μπορούν να συμβιβαστούν. Τούτο συμβαίνει εν προκειμένω, δεδομένου ότι τα συμφέροντα της Δημοκρατίας της Πολωνίας είναι διαφορετικά από εκείνα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο πλαίσιο της επίδικης απόφασης. Επομένως, η εν λόγω αρχή συνεπάγεται μόνον καθήκον αρωγής σε περίπτωση καταστροφής ή κρίσης. Η ερμηνεία αυτή, κατά την αναιρεσείουσα, επιβεβαιώνεται από την ερμηνεία του άρθρου 3, παράγραφος 3 ΣΕΕ σε συνδυασμό με το άρθρο 222 ΣΛΕΕ.

Μάλιστα, προς ενίσχυση της θέσης της, η αναιρεσείουσα επικαλέστηκε και τον Κανονισμό (ΕΕ) 2017/1938²⁹ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 25ης Οκτωβρίου 2017, σχετικά με τα μέτρα κατοχύρωσης της ασφάλειας εφοδιασμού με φυσικό αέριο και με την κατάργηση του Κανονισμού (ΕΕ) 994/2010³⁰, σημειώνοντας ότι από το άρθρο 13 του εν λόγω Κανονισμού συνάγεται ότι το καθήκον αρωγής, το οποίο απορρέει από την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, πρέπει να ενεργοποιείται μόνον ως έσχατη λύση σε περίπτωση απολύτως επείγουσας ανάγκης.

Το Δικαστήριο πήρε σαφείς αποστάσεις από την ως άνω περιοριστική θεώρηση της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης, επισημαίνοντας ότι το πνεύμα αλληλεγγύης στο οποίο αναφέρεται το άρθρο 194, παράγραφος 1 ΣΛΕΕ πρέπει να κατευθύνει κάθε δράση που αφορά την πολιτική της ΕΕ στον τομέα αυτόν. Η εν λόγω διάταξη, άλλωστε, δεν περιέχει καμία ένδειξη ότι στον τομέα της ενεργειακής πολιτικής της ΕΕ η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης περιορίζεται στις περιπτώσεις τις οποίες αφορά το άρθρο 222 ΣΛΕΕ, καθώς οι δύο αυτές διατάξεις αφορούν διαφορετικές καταστάσεις και επιδιώκουν διαφορετικούς σκοπούς³¹.

²⁹ Βλ., διεξοδικά, Ε. Σπερδόκλη, *Ο Μηχανισμός Αλληλεγγύης για την ασφάλεια εφοδιασμού με φυσικό αέριο στην Ευρωπαϊκή Ένωση σύμφωνα με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2017/1938*, *Ενέργεια & Δίκαιο* 29/2019, σελ. 36 επ. Ειδικά δε για την περίπτωση της ασφάλειας εφοδιασμού φυσικού αερίου, βλ. Ε. Τσουκαλίδου, *Η αρχή της αλληλεγγύης στο πλαίσιο της ασφάλειας εφοδιασμού φυσικού αερίου*, *Περιβάλλον & Δίκαιο* 2/2019, σελ. 232 επ., όπου γίνεται ενδιαφέρουσα αναφορά στην ερμηνεία της αρχής της αλληλεγγύης εκ μέρους του ΔΕΕ, το οποίο φαίνεται να την αξιοποιεί ως συμπλήρωμα του δικαστικού του ελέγχου με βάση το κριτήριο της αναλογικότητας (κάνοντας λόγο για «ενισχυμένη αρχή της αναλογικότητας»). Βλ. συναφώς απόφαση της 4ης Μαΐου 2016, Πολωνία κατά Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, C-358/14, EU:C:2016:323, σκ. 78 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Βλ., πρόσφατα, και Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *ό.π.*, σελ. 298 επ.

³⁰ Μολοντί δεν είχε ακόμη εφαρμογή κατά τον χρόνο έκδοσης της επίδικης απόφασης της Επιτροπής.

³¹ Έτσι και τα σημεία 126 και 127 των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα στην επίμαχη υπόθεση.

Επομένως, τόσο τα θεσμικά όργανα της ΕΕ όσο και τα κράτη μέλη πρέπει να λαμβάνουν υπόψη, στο πλαίσιο της εγκαθίδρυσης ή της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και ιδίως της αγοράς του φυσικού αερίου, την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης, η οποία αναφέρεται στο άρθρο 194 ΣΛΕΕ, μεριμνώντας ώστε να διασφαλίζεται ο ενεργειακός εφοδιασμός εντός της ΕΕ, πράγμα που συνεπάγεται όχι μόνον την αντιμετώπιση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, όταν αυτές δημιουργούνται, αλλά και τη λήψη μέτρων για την αποτροπή καταστάσεων κρίσης. Προς τούτο, είναι αναγκαίο τα κράτη μέλη, καθώς και τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, κατά την άσκηση των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων τους στο πλαίσιο της πολιτικής της ΕΕ στον τομέα της ενέργειας, να λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντα όλων των ενδεχομένως εμπλεκόμενων φορέων, αποφεύγοντας τη λήψη μέτρων που θα μπορούσαν να θίξουν τα συμφέροντά τους όσον αφορά την ασφάλεια εφοδιασμού, την οικονομική και πολιτική βιωσιμότητα και τη διαφοροποίηση των πηγών εφοδιασμού.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και ο Κανονισμός (ΕΕ) 2017/1938 προβλέπει δύο κατηγορίες μέτρων, ήτοι αφενός προληπτικά μέτρα με σκοπό την αποφυγή τυχόν καταστάσεων κρίσης και αφετέρου μέτρα έκτακτης ανάγκης τα οποία επιστρατεύονται σε περίπτωση κρίσης.

Και ναι μεν η εφαρμογή της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης δεν σημαίνει ότι η πολιτική της ΕΕ στον τομέα της ενέργειας δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να έχει αρνητικές επιπτώσεις για τα ιδιαίτερα συμφέροντα κράτους μέλους στον τομέα αυτόν. Ωστόσο, τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και τα κράτη μέλη υποχρεούνται να συνεκτιμούν, στο πλαίσιο της εφαρμογής της εν λόγω πολιτικής, τα συμφέροντα τόσο της ΕΕ όσο και των διαφόρων κρατών μελών που ενδεχομένως επηρεάζονται και να σταθμίζουν τα συμφέροντα αυτά σε περίπτωση συγκρούσεων.

Από τη στιγμή, λοιπόν, που η Επιτροπή δεν προέβη στην απαραίτητη στάθμιση, αλλά τροποποίησε τους όρους εξαίρεσης μη λαμβάνοντας υπόψη τις όποιες επιπτώσεις θα είχε η εν λόγω τροποποίηση, μεταξύ άλλων, και για την Πολωνία, παραβίασε την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σχολιαζόμενη απόφαση αποτελεί «σταθμό» για την ενεργειακή πολιτική της ΕΕ, καθώς συμβάλλει καταλυτικά στην αυθεντική ερμηνεία της θεμελιώδους αρχής που διέπει την ως άνω πολιτική, της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης. Όπως ειπώθηκε, η αρχή αυτή αποτέλεσε σχετικά νέα προσθήκη στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, έχει όμως νευραλγική σημασία για την ΕΕ, τα θεσμικά της όργανα και τα κράτη μέλη, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη και την αυξημένη ενεργειακή εξάρτησή τους από τρίτες χώρες³².

Μέσω της απόφασής του, το ΔΕΕ έλαβε σαφή θέση κατ' αρχάς σε σχέση με τη νομική φύση της αρχής της ενεργειακής αλληλεγγύης. Πρόκειται για ειδικότερη έκφανση της αρχής της αλληλεγγύης, στενά συνδεδεμένη με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας. Ως εκ τούτου, δεν έχει συμβολική αξία, αλλά αποτελεί θεμελιώδη αρχή του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου³³, η οποία παράγει δεσμευτικά αποτελέσματα έναντι των κρατών μελών αλλά και των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, η νομιμότητα των πράξεων των οποίων ελέγχεται υπό το πρίσμα και της αρχής αυτής.

Αφετέρου, η αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης δεν αποτελεί *ultima ratio*, τιθέμενη σε εφαρ-

³² Βλ., ενδεικτικά, Δ.-Χ. Χαμαλίδη, *Η αλλαγή προμηθευτή φυσικού αερίου στο πλαίσιο της απελευθέρωσης της αγοράς φυσικού αερίου στην Ελλάδα*, *Ενέργεια & Δίκαιο*, τεύχος 32/2020, σελ. 85 επ., καθώς και Α. Αλιγιζάκη, *Ενεργειακή Πολιτική και Δίκαιο της ΕΕ. Ο αντίκτυπος στην ευρωπαϊκή ενεργειακή ασφάλεια*, Σάκκουλας, 2018, σελ. 1 επ. και 37 επ.

³³ Για τις γενικές αρχές του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *Οι Πηγές του Δημοσίου Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2020, σελ. 176-178.

μογή αποκλειστικά σε περιπτώσεις απολύτως επείγουσας ανάγκης, αλλά αρχή γενικής εφαρμογής, η οποία επιβάλλει τη λήψη μέτρων με σκοπό τόσο την πρόληψη ενδεχόμενων ενεργειακών κρίσεων όσο και τη διαχείριση και αντιμετώπιση επελθουσών κρίσεων ενέργειας.

Θεωρούμε επαινετέα τη θέση που υιοθέτησε το ΔΕΕ, επικυρώνοντας την απόφαση του ΓεΔΕΕ και ενστερνιζόμενο, εν πολλοίς, τις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, κατά το μέτρο που είναι συνεπής με την εξέλιξη που έχει ακολουθήσει η ρύθμιση του τομέα της ενέργειας στο πρωτογενές και παράγωγο³⁴ ενωσιακό δίκαιο, ενώ δείχνει να λαμβάνει υπόψη τα πραγματικά δεδομένα που συνεπάγεται, σε επίπεδο νομικό, οικονομικό, πολιτικό και στρατηγικό, η ανάπτυξη και εκμετάλλευση υποδομών φυσικού αερίου στους κόλπους της ΕΕ.

Αντιθέτως, η θέση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, η οποία «υποβαθμίζει» την αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης στο επίπεδο μιας συμβολικής αξίας εξαγγελίας, που ακόμα και αν ήθελε θεωρηθεί ότι είναι ληπτέα υπόψη, ενεργοποιείται μόνο κατασταλτικά, διαπνέεται από μια περιοριστική ερμηνεία και ένα πνεύμα εσωστρέφειας, αν όχι ατομισμού, τα οποία αντιστρατεύονται τη συνοχή των σκοπών την ενωσιακής πολιτικής στον τομέα της ενέργειας και κατ' επέκταση την ίδια την ενωσιακή ολοκλήρωση. □

³⁴ Βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *Η πορεία της ενέργειας στο παράγωγο ενωσιακό δίκαιο. Από τις απαρχές της απελευθέρωσης στο Χειμερινό Πακέτο*, *Ενέργεια & Δίκαιο* 33, 2021, σελ. 24-45.